

**ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА
И БЪЛГАРО-РУСКОТО ЛИТЕРАТУРНО ОБЩУВАНЕ В
КОНТЕКСТА НА КУЛТУРНИТЕ ПРОЦЕСИ В ЮГОИЗТОЧНА И
ИЗТОЧНА ЕВРОПА ПРЕЗ XIV–XV В.**

Невяна ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА (Велико Търново)

Проблемът за общуването между културите придоби изключителна актуалност в съвременната наука, тъй като той има глобално значение за развитието на общочовешката цивилизация. В многовековното битие и историческото съзнание на народите кристализира максимата, че общуването между културите е гаранция за съществуването на самите култури. Този дълъг и сложен процес на взаимодействие на културите предполага обстойно изследване на предпоставките, пътищата, централните, личностното начало, народностното и националното своеобразие, реалния принос и значението на общуването между културите на различни народи през определени периоди в тяхното развитие.

В рамките на този процес в общочовешкото културно развитие се вписва и уникалното по своята същност, мащаби и значение общуване между културите на българи и руси. Многовековният културен диалог между двата етноплеменни народа се отличава с продължителност и устойчивост, с активност, с широк диапазон на духовните сфери, в които се проявява, с изключително висок интелектуален ръст на личностите, участващи в него, с новаторски дух и с многообразни конкретни резултати, които се оказват перспективни и за двата народа. Най-продължителни и най-продуктивни за тях са взаимоотношенията им в областта на литературата. Наблюденията над многобройните примери за културно и литературно сътрудничество между българи и руси свидетелстват, че в тежки и неблагоприятни за тези народи години техните духовни контакти отслабват, но не прекъсват. Обикновено такива периоди на известно затишие в културния им обмен се редуват с периоди, през които връзките между тях бележат забележителен разцвет. Така господството на татарите в Русия през XIII–XIV в. се оказва изключително неблагоприятно за общуването ѝ със славянския юг. Голямата победа обаче на Дмитрий

Донски на Куликово поле през 1380 г. слага край на чуждото господство и начало на възхода на руската държава и консолидацията ѝ около Москва. Така освобождаването на Русия от татарите бележи нов период и в отношенията ѝ с южните славяни, който период се характеризира с изключителна интензивност и плодотворност и в науката се нарича период на „второ южнославянско влияние“ в Русия. Въпреки че традицията е утвърдила доста здраво този термин в науката, много от изследвачите подчертават, че по същество това е българско книжовно влияние в Русия в края на XIV и началото на XV в. и го свързват с Търновската книжовна школа¹. „България през XIV век — пише акад. Д. С. Лихачов — като цяло била този огромен център, през който преминавало византийското влияние в Сърбия и Русия, център, в който това византийско влияние получавало своя славянска окраска, утвърждавало се в многочислени преводи, осветени от книжовната реформа на патриарх Евтимий“ (с. 15—16).

Краят на XIV в. е повратен момент в историческото развитие на България и Русия. Той е наситен с политически събития, които имат диалетрално противоположно значение за тяхното държавно и културно бъдеще. Под напора на турците разпокъсана България изгубва свободата си и престава да съществува като самостоятелна политическа сила за цели пет столетия, а консолидираща се Русия се отърсва от татарското робство и се възмогва като най-мощната държава в Североизточна и в цяла Източна Европа. Именно в този изключително важен период в живота на двата славянски народа се активизират стародавните им контакти в областта на културата и литературата, които се оказват от решаващо значение за запазване, доразвиване и обогатяване на традициите на българската литература на руска почва въпреки поробването на България от турците.

Първостепенни фигури на българо-руското културно и литературно общуване през XIV—XV век са митрополит Киприан и Григорий Цамблак — търновци по рождение, възпитаници на Търновската книжовна школа, които се издигат до върховете на руската църковна администрация и в новото си отечество са истински мисионери на българската култура и литература. Като киевски, а след това и московски всеруски митрополит Киприан ръководи съдбините на руската църква цели 30 години — от 1376 до 1406 г. Неговата изключително многостранна църковно-административна, обществено-политическа, просветителска и литературно-творческа дейност е посветена на възхода на Русия и на сближението между българския и руския народ. Неговият племенник Григорий Цамблак през целия руски период на своя живот (1406—1420 г.) в качеството си на киевски митрополит не само продължава делото на своя чичо, но в своята писателска работа развива традициите на българската литература и на Търновската книжовна школа до степен на съвършенство. Самият той става източник на нови традиции в староруската

литература. Съществуват категорични свидетелства за творчески връзки и приемственост между Григорий Цамблак и такива видни представители на руската литература като Елифаний Премъдри, Пахомий Логотет, Йосиф Волоцки, Доситей Топорков, Ферапонт Обухов, книгописеца Ефросин, Илия Псковски, монах Василий и други дейци на перото от XV и XVI век.

Търновската книжовна школа бележи цяла културна епоха не само за България и Балканите, но и за цяла Югоизточна и Източна Европа. Нейните постижения и традиции обуславят както „втория златен век“ в историята на българската култура и литература, така и изключително интензивното духовно общуване между българи, сърби, румънци и руси през XIV—XV век. Налице са редица политически, църковни, културни и литературни предпоставки за възобновяване и процъфтяване на българо-руския културен диалог през този период, който се явява уникален феномен в славянската и световната културна и литературна история.

Основание да се говори за културно общуване между българи и руси далече преди политическия крах на българската държава през последното десетилетие на XIV век дава Григорий Цамблак, който в похвалата си за своя учител патриарх Евтимий Търновски свидетелства, че в основаната от него школа в манастира „Св. Троица“ недалече от столицата Търново са се учили не само българи, но и много чужденци: „Не тѣкмо же вѣ-гарскихъ родовъ множество, таже ап(о)с(то)лскому жрѣбїю своа илїше, нж и сѣвернаа вѣсѣ до океана и западнѣа до Илирика мжа двбродѣтѣлїж издалече привлачаахъ са ...“². Ето защо напълно оправдано е да се допусне, че сред Евтимиевите ученици-чужденци, някои от които произхождали от северните страни, граничещи с океана, е имало и мнозина руси³. Именно те ще са едни от тези, които разнасят името и авторитета на Търново далеч зад пределите на България, включително и по необятните руски земи. За това, че действително русите са знаели Търново не само като столица на българската държава, но и като един от великите славянски градове, като един от водещите културни центрове на славянския свят, свидетелстват забележителни паметници на староруската литература от 80-те и 90-те години на XIV в. и първото десетилетие на XV в. като „Задонщина“, „Списъкът на руските градове, далечни и близки“ и Московският летописен свод от 1409 г.⁴ Заслугата за това е на българина и търновеца митрополит Киприан, оглавявал киевската и московската всеруска митрополитска катедра от 1376 до 1406 г, който с цялото си църковно, държавническо, реформаторско и книжовно дело съдейства за духовното общуване между българи и руси и за пренасяне и продължаване на търновските книжовни традиции сред едноплеменния славянски народ⁵.

От съществено значение за разкриване сложността на културното общуване между южните и източните славяни през Средновековието е правилната постановка на въпроса за византийско-славянските културни

и литературни взаимоотношения. Обикновено този въпрос се разглежда само като едностранчив процес на въздействие на Византийската империя и на нейната култура върху славянството. Съвсем нов подход в неговото разрешаване предлага Иван Дуйчев⁶, който въз основа на обширен фактически материал убедително доказва, че самите славяни имат значителен влог в развитието на многонационалната византийска културна съкровищница и че по-правилно е византийската култура, особено през по-късното Средновековие, да бъде наричана византийско-славянска. В такива центрове като Константинопол и манастирите на Атон, където дълго са живели много славянски монаси, между които и мнозина книжовници и писатели от южнославянските страни и от Русия, според И. Дуйчев през Средновековието се оформят общи философски, езикови, стилистически възгледи, канони и изисквания. Създадени в тясно сътрудничество на представители на различни неславянски и славянски народи, общите идеи на национална почва намират самотитно приложение⁷.

Още П. А. Сирку въз основа на редица гръцки и славянски свидетелства доказва, че през XIII и най-вече през XIV в. в атонските светогорски манастири са живеели много славянски монаси⁸. Именно в средата на най-образованите от тях във връзка с промяната в устава на богослужението възниква идеята за създаване на нови преводи на непревеждани дотогава текстове и произведения, както и за ревизиране на вече съществуващите. Реализирането на такава идея предполага колосална работа и съвместни усилия на много преводачи, преписвачи, калиграфи, орнаментатори, подвързачи и т. н. В научната литература най-често се сочат имената на стареца Йоан и на ученика му иеромонах Методий, включени в научно обращение от П. Успенски и П. А. Сирку⁹. Те работят в лаврата „Св. Атанасий“ през първата половина на XIV в. Според една пространна приписка на иеромонах Методий към Осмогласник, пазен сега под № 19 в манастира „Св. Екатерина“ на Синайския полуостров, старецът Йоан е превел и преписал над 15 книги. Сред тях са основните книги, необходими за богослужението — четиревангелие, апостол, псалтир, минеи — както и книги за манастирско четене — Лествицата на Йоан Синайски, типик, патерик — или трудове на известни християнски писатели — Григорий Богослов, Исак Сирий и др.¹⁰ Приписката издава не само творческо самочувствие от извършеното дело, но и открито изявено народностно съзнание. Иеромонах Методий отдава висока оценка на труда на стареца Йоан „прѣложившаго изъ грѣчьскыхъ въ влѣгарскыи нашъ языкъ.“ След като изброява конкретно преведените книги, „ина многа“, той с гордост добавя: „сѣчини и прѣдаде вѣтвны и стѣнимъ црѣквямъ влѣгарскыи земл. и оукраіе и ако же нѣкыми оутварми црѣкыми“.

Едно откритие на Г. Попов през 1978 г. прибави нови имена на български светогорски книжовници, които се занимават с преводаческа дей-

ност също в светата лавра през първата половина на XIV в. и които с основание се смятат за съидейници и съратници на стареца Йоан и ученика му иеромонах Методий. Изследвайки по микрофилми два български триода от XIV в. от ръкописната сбирка пак на синайския манастир „Св. Екатерина“, с които в средата на миналия век е работил и П. Успенски (Постен триод № 23 и Цветен триод № 24)¹¹, Г. Попов разчита на л. 389а на Постния триод № 23 приписка, която е останала незабелязана от П. Успенски¹². Според нея песнопенията в Триода са преведени „от светия старец, наречен Йосиф, от светата лавра, от гръцки език на наш български“. Синаксарните четива в Триода пък са преведени от Закхей Философ. Приписката е дело на трети книжовник — монах Гавриил, който преписва целия Постен триод в Зографския манастир преди 1360 г. Същият монах Гавриил преписва и Цветния триод (№ 24), който е преведен пак от Закхей Философ (наречен тук Загорянин). Според послесловията към двата ръкописа, те са изпратени през 1360 г. в Синай от митрополит Яков Серски. Както се вижда от новооткритата от Г. Попов приписка, сътрудничеството между стареца Йосиф, Закхей Философ и монах Гавриил по своя характер и същност (само не и по обем) извънредно много напомня преводаческата дейност и съвместния труд на стареца Йоан и ученика му иеромонах Методий. Като анализира данните, Г. Попов дори стига до извода за координация в тяхната работа и за принадлежността им към една и съща монашеска и книжовна среда. „Общите моменти в дейността на стареца Йосиф, на Закхей Философ и на светогореца Йоан — пише той — ни дават основание да смятаме, че тримата са били съвременници и съмишленици, служещи на една обща цел — допълване и обновяване на българската литература с нови преводи. Показателен е фактът, че тримата книжовници вземат своите оригинали от ръкописното богатство на най-авторитетните византийски книжовни средища — от лаврата „Св. Атанасий“ в Атон и от Цариград“¹³. Мнозина учени днес приемат, че през първата половина на XIV в. в лаврата „Св. Атанасий“ на Света гора се оформя българска преводаческа школа с оглед промяната в устава на богослужението. Пълното реализиране обаче на такава грандиозна задача може да стане само в България с лостовите на църковната и държавната власт. Затова и Кл. Иванова достига до важния извод, че „Светогорската преводаческа школа (РА) е неотделима от Търновската, тя е нейна предшественица, но и нейна помощница“¹⁴.

Известно е, че Патриарх Евтимий Търновски също преминава през школата на атонските манастири и най-дълго пребивава в лаврата „Св. Атанасий“. С някои от новите преводачески принципи той ще се е запознал още по време на обучението си в исихастката обител на Теодосий Търновски край Килифарево, където след средата на XIV в. усилено се

превежда и където преводачи от класата на самия Теодосий и Дионисий Дивний „подемат труда на светогорци и подготвят наистина грандиозното по своя обем и значение „исправление“ на книгите“¹⁵. Но на Света гора и конкретно в лаврата „Св. Атанасий“ Евтимий неминуемо е имал възможността да се запознае с делото на стареца Йоан и учениците му, да осмисли и обсъди с българските монаси там идеята за реформиране на цялата система от средства за църковно и културно общуване в България, в която първенстващо място се отрежда на „исправлението“ на книжнината. И когато през 1371 г. след осемгодишно пребиваване в Цариград и на Атон Евтимий се отправя за България, последван от свои съмишленици, приятели и съратници, задача № 1 за него е да създаде необходимата институция, която да реализира мащабния проект, родил се на Атон, съобразно новите обществено-исторически и политически условия в страната. Ролята на такава институция изиграва новосъздаденият от Евтимий под патронажа на младия току-що коронясан цар Иван Шишман манастир-школа „Св. Троица“ на 6 км северно от Търново. Анализирайки известните факти и вътрешната логика на събитията, П. Русев стига до същественото заключение: „Книжовниците в „Св. Троица“ подхващат преводаческата, правописната, езиково-стилната и литературната работа на стареца Йоан от лаврата „Св. Атанасий“ в Атон. Обаче те правят всичко това в нов исторически момент, когато проблемата от предимно религиозна и църковна се превръща в общонародна и политическа, интересуваша цялата българска народност. Затова Евтимий и сътрудниците му започват работата по съвсем нов начин, на много по-широк фронт, с ясна народолюбива цел. Затова я развиват до степен на голямо културно-историческо дело“¹⁶.

Запазените извори свидетелстват, че през XIV в.—XV в. дейците на перото в България, общо на Балканите, а и в останалите източноевропейски християнски страни със славянско богослужение, са имали добра и вярна представа за ролята на литературния език в цялостната система от средства за културно и литературно общуване. Според най-образованите от тях, сред които несъмнено са търновските книжовници начело с Патриарх Евтимий, точността в езиковия изказ, верността към източно-православните християнски догми, последователната и строго съблюдувана нормативност в езика и правописа, красотата и изяществото на езика и стилът на книгите гарантират непоколебимост и неотклонение в религиозно-философското им осмисляне, т. е. предотвратяване на всякакви ереси и възприемането им като действени фактори за запазване на верското и народностното единство¹⁷. Тези принципи са живец на цялостната реформаторска дейност на Патриарх Евтимий и неговите последователи, която в годините на всеобщо покоряване на балканските земи и народи от турските нашественици иноверци е своеобразна битка

за чисто православие и за историческо оцеляване и обезсмъртяване на християнските народи в Югоизточна Европа. Съпричастни на тези проблеми са и православните славяни от цяла Източна Европа. Тъкмо поради това идеята за „изправяне на книгите“ става доминираща идея на епохата, а реализирането ѝ довежда до небивало активизиране на книжовната работа сред народите от *Slavia Orthodoxa*. Тя преминава под знака на обоснован критицизъм и истински научен филологизъм, при подчертан стремеж за осмисляне на писаното слово като своеобразен носител (трансформатор) на божествена енергия, с дълбоко осъзнат вътрешен творчески подтик за „преодоляване на непреодолимото“ в приближаването на непознаваемата и божествената същност на реалния свят чрез красотата („лепотата“) на изискания литературен език и везбения стил „плетение словес“. Поправянето засяга предимно църковните книги — „Светото писание“, богослужебните книги, проповедническите текстове — и има за своя идейна основа разпространеното през втората половина на XIV в. във Византия, в южнославянските страни и Русия исихастко учение и конкретно исихастките разбирания за словото¹⁸. Според християнския неоплатонизъм на исихастите човек опознава проявите на „енергията“, т.е. материалния, видимия свят посредством словото, като назовава предметите и явленията със съответните им словесни еквиваленти. Но думите предават не само същността на предметите и явленията, а и техните свойства. Следователно словото разкрива самите предмети и явления, а не единствено онова, което човек си мисли за тях. Или думите изразяват и съдържанието на познавателния процес¹⁹. От това следва, че божествената същност на „енергията“, т.е. на заобикалящия ни материален, видим свят може да се изрази не с обикновени, делнични, а с подобаващи му красиви, изящни, съвършени слова. Ето защо писателите исихасти обръщат извънредно голямо внимание на словесната форма, на израза, на фразата, поради което се стига до реформиране не само на правописа и езика, но и до създаване на нова естетика, поезика и стилистика²⁰.

Предприетото от Евтимий Търновски и сътрудниците му „изправление книг“ в манастира „Св. Троица“ край Търново през 70-те години на XIV в. слага началото на една църковно-културна реформа, която има широк международен отзвук и изиграва съществена роля в културното развитие на Югоизточна и Източна Европа²¹. Според Пеньо Русев реформата е „подхваната и осъществена на широк фронт, със съзнание за нейната значимост и за трудностите ѝ, с разбиране за всичките ѝ направления и подробности“. „Тъкмо поради това — пише той — изправлението засяга не само текста на „целите църковни книги“, но и почти всички звена и страни на църковната религиозна и културна дейност: цялата ръкописна църковна литература, целогодишния църковен календар със списъка на светците и реда на службите, литургичния ред и всички

богослужбени — химнологични и молитвени — текстове, т.е. езиковата и литературната основа на славянската по език система от средства за културно общуване, както и всички свързани с църквата изкуства²².

В дейността на Патриарх Евтимий и учениците му първоначалният замисъл за „изправяне на книгите“ наистина придобива мащабите на многоаспектна църковно-културна и книжовна реформа, която има не само български измерения и чиито традиции се откриват в литературата и културата на балканските и източноевропейските православни народи със славянско богослужение десетилетия и дори векове след ликвидирането на българската държавна независимост. Основното и най-важното в нея безспорно е реформирането, от една страна, на литературния език, а от друга страна, на литературата като цяло и предимно литературата, свързана с църквата. Ето мнението на Д. Оболенски: „Неговото (т.е. на Патриарх Евтимий) главно наследство, оставено на потомството, е цялостна ревизия на литургическите текстове, основана на постоянна и ясно обмислена езикова програма ... Тя включва една цялостна преоценка на ролята на църковно-славянския език и неговата връзка с гръцкия. Неговата изходна позиция е убеждението, че обществените дела и моралът, също както и чистотата на православната вяра, са зависими от точността и литературните качества на свещените книги“²³. Но реформата се простира и върху такива съществени сфери като богослужението²⁴, изобразителното изкуство (иконография, стенопис, миниатюристика²⁵), църковното пеене и църковната музика²⁶ и т.н. Щом засяга толкова много страни на българския църковен, обществен и културен живот, несъмнено Евтимиевата реформа е извикана на живот от българските държавни и църковни народностни интереси и нужди през втората половина на XIV в. Но тя се оказва от значение и за други страни със славянско богослужение. Затова се разпространява и влияе — в различна степен и по различен начин — в Сърбия, във Влашко и Молдова, в Руско-Литовското княжество и в Московска Русия²⁷.

Учените днес са единодушни, че най-голям принос за пренасянето и пълноценното продължаване на търновските книжовни традиции извън пределите на България имат митрополит Киприан и Григорий Цамблак, макар те да не са единствените ратници на общобалканското и общославянското сътрудничество в края на XIV и началото на XV в. Заслуги за това имат още дяк Андрей (Андроник), Константин Костенечки, Йоасаф Бдински, химнописецът Ефрем, а след средата на XV в. и Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, Мардарий Рилски, Димитър Кратовски и др. За рецепцията обаче на Търновската книжовна школа сред източните славяни решаваща роля имат митрополит Киприан и неговият племенник Григорий Цамблак. Известният познавач на епохата и византийско-руските отношения Й. Мейендорф пише: „Ние имаме много сведения

относно навлизането в Русия в края на XIV в. на исихасти от Византия и тяхната програма за духовно обновление. Най-известният от тях е Киприан, Киевски митрополит (1376—1406), който познава исихазма от учениците на Григорий Синаит в България²⁸.

Запазените исторически вести и най-новите проучвания дават основание днес да се твърди, че между реформаторската дейност на Патриарх Евтимий Търновски в България и тази на митрополит Киприан в Русия съществува пълно единство, което е резултат както на еднаквата им богословска, общотеоретична, научно-филологическа подготовка, придобита при общия им учител Теодосий в Килифаревската обител и в манастирите на Цариград и Света гора, на еднаквите им исихастки философско-религиозни разбирания и принципи, така и на някаква координация за единодействие, която вероятно е съществувала между тях като сродници, съученици, съратници и църковни ръководители на два единоплеменни народа.

Реформаторското дело на Евтимий Търновски в България и на митрополит Киприан в Русия е обусловено от една важна историческа необходимост на конкретната епоха — необходимостта от създаването на единна езиково-литературна основа на църковно-християнската славянска система от средства за общонародностно идеологическо и културно-историческо общуване за противопоставяне и отпор срещу чуждите нашественици иноверци — в България срещу турците и за съхраняване на българската народност, в Русия срещу татарите и за консолидация на руските княжества.

В многостранната реформаторска дейност на Патриарх Евтимий и неговите сподвижници в Търново могат да се набележат няколко съществени момента, повечето от които биват претворени на руска почва от митрополит Киприан и които свидетелстват за една последователно и целенасочено провеждана църковно-културна политика за пренасяне, доразвиване и обогатяване на традициите на Търновската книжовна школа в Русия в края на XIV и началото на XV в.

1. Според Григорий Цамблак първият и най-съществен момент на Евтимиевата реформа е „превеждането на божествените книги от еладски език на български“, с което Евтимий се залавя веднага след завръщането си от Византия в Търново през есента на 1371 г.²⁹ СвERYЯването на старите преводи и изготвянето на нови се диктувало, от една страна, от верността към първите преводачи светите братя Кирил и Методий и учениците им, и от друга страна, от стремежа да не се допусне изопачаване на божие слово³⁰. Подобно на своя приятел и съратник Патриарх Евтимий в България и митрополит Киприан се заема в новото си отечество да поправи покварените от дълго преписване текстове на богослужебните книги и да внесе единство в руския език и правопис. Но в това отношение той е

улеснен и подпомогнат от вече стореното „исправление книг“ в Търново и затова не прави нови преводи от гръцки на славянски, а използва готови среднобългарски изводи, някои от които са преведени, сверени и поправени от самия Евтимий или учениците му. Митрополит Киприан пренася в Русия само ревизирани в Търново текстове с оглед на гръцките оригинали и организира тяхното размножаване от руски книжовници. Самият той преписва от среднобългарски, в това число и от Евтимиеви изводи няколко основни за църковното богослужение книги — Следовен Псалтир, Служебник, Требник, — както и съчинения с догматичен и каноничен характер — Лествицата на Йоан Лествичник, съчиненията на Дионисий Ареопагит³¹. Киприановите разбирания по въпроса за ревизирането на книгите са разкрити в една приписка към копието на неговия Служебник, направено в края на XIV в. — значи приживе на Киприан — от монах Иларий. По всичко изглежда приписката, адресирана към руските книжовници, е била налице и в Киприановия автограф и отразява именно неговите препоръки към преписвачите. Подобно на Патриарх Евтимий Търновски и митрополит Киприан изисква богослужебните книги да се преписват само от компетентни и подготвени за тази работа лица, които стриктно да спазват правописните и езиковите особености на преписвания текст. Неговият последовател монах Иларий изтъква, че текстовете не бива да се изопачават, за да не се попадне в грях поради небрежност, който е по-голям от греха поради незнание.

2. Вторият важен момент в църковно-културната реформа на Евтимий Търновски засяга богослужението и има няколко страни: въвеждане на йерусалимския устав; текстова реформа в богослужебните книги — в молитвените текстове и в химнографията и агиографията; разширяване на църковния календар и допълването му с празници за нови български светци — преди всичко за светци, чиито мощи са се намирали в Търново; написване на служби и химнографски произведения за новите — особено за българските светци. Всички тези страни присъстват в една или друга степен, но винаги съобразно конкретните нужди и обстоятелства на руската църква, и в дейността на митрополит Киприан. Негова първостепенна грижа е уеднаквяването на богослужебната практика в Русия чрез уточняване на църковния устав и на литургичните текстове. В научната литература господства мнението, че той въвежда и налага в Русия възприетия вече във Византия и южнославянските страни Йерусалимски устав, за да внесе единство между византийското, българското и руското богослужение. Според И. Мансветов митрополит Киприан „възприема отвсякъде най-актуалните новости на литургическото дело“³². От Константинопол (всъщност посредством Търново, и то в Евтимиевата редакция) взема синодика, който се чете в църквата „Св. София“, превежда молитвите и каноните на патриарх Филотей, от българските требници заимства устава на литургията, въвежда го в употреба чрез своя служебник

в Москва и го препраща на жителите на Псков, в своя псалтир внася атонските обичаи и новите южнославянски светци и т.н. Както Патриарх Евтимий в България, така и митрополит Киприан разширява църковния календар в Русия с празници за честване паметта на редица нови светци — южнославянски и руски. В синаксарната част на своя псалтир с последования той включва тропари с кондаци и за няколко български и сръбски светци: Петка Търновска, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Константин-Кирил Философ, Арсений Сръбски, Сава Сръбски, Симеон Сръбски, Йоаким Сарандапорски. Както е известно, мощите на някои от тези светци по онова време се намират в Търново и Патриарх Евтимий им посвещава жития. Но наред с имената на общохристиянските и южнославянските светци в синаксара на своя псалтир митрополит Киприан включва и първия московски и всеруски светец Петър, заемал московската и всеруска митрополитска катедра от 1308 до 1326 г. Засвидетелстваното внимание от митрополит Киприан към неговия предшественик на митрополитската катедра не остава само с включването му в празничния календар и в литургията. На него той посвещава най-хубавите си оригинални произведения — житие, похвално слово, служба и молебен канон, — които съставят цикъл с обща идейна и естетическа платформа³³.

3. Третият съществен момент на Евтимиевата реформа в България е насочен към обновяване на литературната основа на системата от средства за църковно и културно-историческо общуване. Той включва: превеждане, сверяване и претворяване на старите жития и похвали за българските светци. В резултат на тази грандиозна по своите мащаби работа под ръководството на Патриарх Евтимий в Търново бива съставена ръкописна колекция, която представя развитието на българската литература от IX до XIV в. и която се явява първата по рода си славянска литературна колекция, предшестваща с два века делото на митрополит Макарий в Русия по комплектуването на уникалните велики чети-миней³⁴.

Проучванията на Кл. Иванова над структурно-типологичната характеристика на устойчивите състави довеждат до убедителния извод, че „XIV век се явява своеобразен „вододел“, при който приключва един период от развитието на агиографията и ораторската проза и едновременно се поставя началото на нова житийно-панегирична традиция“³⁵. Редакцията на житийно-панегиричните и хомилитични състави се локализира категорично в Търново и се оценява като част от общата книжовна реформа, извършена през последните 30 години на XIV в. Самият Патриарх Евтимий Търновски, проявявайки подчертано критично отношение към по-старите жития, похвали, служби, канони, се заема с написването на нови агиографско-панегирични и химнографски творби предимно за български светци или светци, свързани с Търново, съобразно естетиката, поетиката и стилистиката на исихазма³⁶. Първият писател в старата руска

литература, който създава образци на тази по същество нова естетика, поетика и стилистика, е митрополит Киприан. След него тя се обогатява, разширява и усъвършенства от Григорий Цамблак, Епифаний Премъдри, Пахомий Логотет и др. Най-ранни по време обаче са агиографско-панегиричните и химнографски произведения на митрополит Киприан, посветени на първия московски и всеруски светец митрополит Петър, които с пълно основание се отнасят към присъщата за тази епоха „висока литература“³⁷.

Основен естетически принцип на нейните творци в България и в Русия е да се пише „по лѣпотѣ такоже ключимо естъ“, което означава да се пише красиво, изящно, художествено, както подобава³⁸. В увода към житието на Иван Рилски Евтимий Търновски специално декларира, че тъй като по-рано за светеца е писано „не хытрѣ нѣкако и грѣѣ“, той ще се постарее да пише „по лѣпотѣ“, т.е. по законите на красноречието, на ораторското изкуство. А в похвалното слово за митрополит Петър Киприан находчиво сравнява писателската работа с киченето на букет от благоуханни цветя, защото, макар отделните цветя и сами да ухаят, ако се подредят „въ лѣпотоу“, т.е. красиво, както подобава, техният мирис става много по-голям. Това сравнение, отнесено към работата на писателя творец, означава, че ако той съумее също така красиво и по достойнство да свърже отделните епизоди от живота на избрания герой, неговият пример ще стане по-заразителен, по-действен³⁹. Най-съвършени витии на писането „по лѣпотѣ“ или „въ лѣпотоу“ са Григорий Цамблак и Епифаний Премъдри, в чиито похвални слова за Патриарх Евтимий и митрополит Киприан и в житията за Сергей Радонежки и Стефан Пермски този принцип получава пълна реализация.

Новата естетика, опираща се на исихастките разбирания за писаното слово, поражда и нов литературен стил — „плетение словес“ или „словесно везмо“⁴⁰. Като една от същностните характеристики на „високата литература“ изкуството за „изплитане на похвални венци“ през XIV—XV в. във Византия, България и Русия означава създаване на словесни художествено-ораторски възхвали. Според проучванията на Д. Фрайдак⁴¹ терминът „плетение словес“ или „плести слово“ е точен превод на гръцкото „πλέκειν λόγον“ с буквално значение „плетя, веза“ и с преносно-метафорично — „изплитам венец“, т.е. възхвалявам, „съставям похвална реч с помощта на ораторско-стилистически похвати и средства“. Именно такова значение влага в термина и най-големият руски майстор на този стил Епифаний Премъдри: „Хвалоу ти сплету“ и „Блещет мѧ на похваление и на плетение словес“. Както Евтимий Търновски, Йоасаф Бдински, Константин Костенечки — така и техните последователи в Русия — митрополит Киприан, Григорий Цамблак, Епифаний Премъдри, Пахомий Логотет — в старанието си за „преодоляване на словото“, т.е. за превъзможване

на човешката му грубост и неизразителност, „изплитат“ такива „похвални венци“, които бележат върхови постижения в средновековното словесно изкуство на българи и руси по отношение и на звуковия, и на езиково-стилният и на жанрово-композиционния строеж на литературно-художествените творби.

Създаването и утвърждаването на нова естетика, поетика и стилистика в литературата на българи и руси в края на XIV и началото на XV в. определя в най-голяма мяра новаторския дух, новаторския характер на конкретните прояви на българо-руското литературно общуване през тази епоха. Те са резултат на редица сходни явления в развитието на културата и литературата на двата народа, а главна и определяща роля за това изиграва Търновската книжовна школа, реформаторското и литературно дело на Патриарх Евтимий Търновски и на неговите ученици и следовници и най-вече дейността на митрополит Киприан и неговия племенник Григорий Цамблак, на които историята отрежда да бъдат църковни, политически и културни мисионери на България в преломно и решително време. Именно историята ги превръща в централни фигури на българо-руското литературно общуване през XIV—XV в., което несъмнено има огромно значение за запазването, доразвиването и обогатяването на българските литературни традиции и специално на Търновската книжовна школа на руска почва, въпреки поробването на България от турците, и за цялостното културно развитие на двата етноплеменни народа през следващите векове.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Соболевский, А. И.** Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV—XV веках. СПб., 1894; **Лихачев, Д. С.** Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958; Също в: Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике. М., 1958, с. 95—151 (Цитатите в работата са по първото издание); **Иванов, Й.** Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприан (1375—1406). — Известия на Инст. за бълг. литер. Кн. VI, 1958, с. 25—79; Преглед на натрупаната огромна литература по този въпрос вж. у **Станков, Р.** Второто южнославянско влияние в Русия през XIV—XV в. Преглед на литературата. Проблеми и перспективи. — В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Факултет по славянски филологии. Кн. 1 — Езикознание. Т. 84, 1992, с. 69—106.

² **Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.** Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 196.

³ **Данчев, Г.** Традициите на Търновската книжовна школа и литературата на древна Русия (Към въпроса за началото на пренасянето им). — Славянска филология. Т. XVIII. С., 1983, с. 45.

⁴ Задонщина. Тексты. — В: „Слово о полку Игореве“ и памятники куликовскогo цикла. Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева. М.-Л., 1966, с. 538; Памятники литературы Древней Руси XIV — середина XV в. Л., 1981, с. 104. Вж. и коментарите към текста; Греков, И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой орды. М., 1975, с. 341—380; Тихомиров, М. Н. Список русских городов дальних и ближних. — Исторические записки, 1952, кн.52, с. 214—259; Троицкая летопись. Реконструкция М. Д. Приселкова. Под ред. К. Н. Сербиной. М.-Л. 1950, с. 442;

⁵ Повече по този въпрос: Дончева-Панайотова, Н. Киприан — старобългарски и староруски книжовник. С., 1981, с. 110, 122, 150—156; Дончева-Панайотова, Н. Руските летописи за търновската трагедия през 1393 г. и делото на митрополит Киприан. — В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV—XVIII в. Велико Търново, 1992, с. 329—335. Кенанов, Д. Евтимиева метафрастика. Път и мисия във времето. В. Търново, 1999, с. 214.

⁶ Дуйчев, И. Центри византийско-славянскогo общения и сотрудничества. — ТОДРЛ. Т. XIX, М.-Л., 1963, с. 107—129.

⁷ Пак там, с. 109; Вж. още: Дуйчев, И. Русский Пантелеймоновский монастырь на Афоне как центр русско-болгарских связей в период средневековья. — Античная древность и средние века, 10, 1973, с. 95—98.

⁸ Сырку, П. А. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Евфимия Терновского, СПб., 1898, с. 55—59.

⁹ Успенский, П. Первое путешествие в Синайский монастырь в 1845 г. СПб., 1856; Сырку, П. А. Пос. съч., с. 457 и сл.

¹⁰ Приписката е издадена от Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 275; Вж. още: Петканова, Д. Старобългарска литература IX—XVIII в. 2-о изд. С., 1992, с. 368—371.

¹¹ Успенский, П. Первое путешествие в Синайский монастырь ... с. 219; Срв. Станков, Р. Второто южнославянско влияние в Русия ..., с. 71.

¹² Попов, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през първата половина на XIV в. — Български език, 1978, № 5, с. 402—410.

¹³ Пак там, с. 406.

¹⁴ Иванова, К. Преводачески школи в средновековна България. — В: Преводът и българската култура. С., 1981, с. 32.

¹⁵ Пак там, с. 33; Вж. също: Ангелов, Б. Ст. Търновският книжовник Дионисий Дивний. — Старобългарска литература. Кн. 7, С., 1980, с. 54—62.

¹⁶ Русев, П. Школата на Евтимий Търновски в манастира „Св. Троица“. — В: Търновска книжовна школа. [Т. 1], С., 1974, с. 32.

¹⁷ Вж. Коев, Т. Св. Евтимий, патриарх Търновски — защитник на православната вяра. — В: Патриарх Евтимий Търновски и неговото време. В. Търново, 1998, с. 11—17; Попмаринов, Д. Религиозно-богословското значение на книжовната реформа на св. Евтимий, патриарх Търновски. — Пак там, с. 21—231.

¹⁸ **Мейендорф, Й.** О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в.— ТОДРЛ. Т. XXIX, М.-Л., 1974, с. 291—305; **Meyendorff, J.** St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality. St. Vladimir's Seminary Press. New York, 1981.

¹⁹ **Кочев, Н. Цв.** Към въпроса за философската страна на Евтимиевата реформа според „О писменѣх“ на Константин Костенечки. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, с. 239—245.

²⁰ На исихазма и неговото значение за създаването на нова естетика, поетика и стилистика в областта на литературно-творческата дейност са посветени многобройни изследвания. Вж. **Лихачев, Д. С.** Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958; Същото: **Лихачев, Д. С.** Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986, с. 7—56; **Лихачев, Д. С.** Стилът на Търновската литературна школа и неговото значение за развитието на староруската литература. — Език и литература, 1976, № 5, с. 9—26; **Лихачев, Д. С.** „Преодоление слова“ в стиле „плетения словес“ и историколитературное значение этого явления. — В: Търновска книжовна школа. Т.2, С., 1980, с. 9—25; **Иванова, К.** Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. (Исихазмът и неговото проникване в България). — Старобългарска литература. Кн. 1, 1971, с. 209—243; **Иванова, К.** Агиографската продукция на Търновската книжовна школа. Кандид. дисерт. С., 1979 (машинопис); **Русев, П.** Стилистиката, поетиката и естетиката на исихазма в творчеството на търновските книжовници (Евтимий Търновски, Киприан, Григорий Цамблак). — Проблеми на изкуството, 1976, № 4, с. 54—56; **Русев, П.** Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа. С., 1983. По-особено мнение за връзката между исихазма, стила „плетение словес“ и реформата на Патриарх Евтимий напоследък изказват **М. Хеберт** и **Р. Станков**: **Hébert, M. L.** Hesyhasm, word-weaving, and Slavic hagiography: the literary school of Patriarch Euthymius. Sagners Slavistische Sammlung, 18. Munich, Verlag Otto Sagner, 1992, 533 p. [Рец.: **Ангушева-Тиханова, А.** — Старобългарска литература. Кн. 30, 1998, с. 97—98.]; **Станков, Р.** Исихазмът, стилът „плетение словес“ и езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий. С., 1999.

²¹ **Русев, П.** Место и роль Търновской Евфимиевой школы в культурном общении на Балканах и в Восточной Европе в средние века. — В: Славянские культуры и Балканы. Т. 1, С., 1978, с. 348—361; Същото: Място и роля на Търновската книжовна школа в развитието на културното общуване в Югоизточна и Източна Европа през средновековието. — Годишник на ВИТИЗ „Кръстьо Сарафов“. Т. XIX, 1979, 2, с. 45—73.

²² **Русев, П.** Естетика и майсторство ..., с. 19—20.

²³ **Obolenski, D.** The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500—1453. New York; Washington, 1971, p. 434.

²⁴ **Чифлянов, Б.** Богослужебната реформа на патриарх Евтимий. — Балкански културни и литературни връзки. Studia balkanica, № 8, 1974, с. 31—41.

²⁵ Бакалова, Е. Към въпроса за отражението на исихазма върху изкуството. — В: Търновска книжовна школа. [Т.1], С., 1974, с. 343—389.

²⁶ Лазаров, С. Изпълнението на българските средновековни литургични текстове (във връзка с реформата на Евтимий Търновски). — В: Търновска книжовна школа. [Т.1]..., с. 137—159.

²⁷ Вж. Динеков, П. Търновската книжовна школа в развитието на българската литература. — В: Търновска книжовна школа. [Т.1], С., 1974, с. 15—26; Станчев, К. Евтимиевата школа в контекста на европейското духовно развитие. — Старобългарска литература. Кн. 11, 1982, с. 8—18; Замфиреску, Д. Световното значение на Търновската книжовна школа. — В: Търновска книжовна школа. Т. 3. Григорий Цамблак — живот и творчество. С., 1984, с. 188—190.

²⁸ Meyendorf J. St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality. St. Vladimir's Seminary Press. New York, 1981, p. 149; Вж. още: Meyendorf J. Byzantium and the Rise of Russia. A study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

²⁹ При очертаване на отделните моменти в реформата на Патриарх Евтимий Търновски се ръководя от Русев, П. Естетика и майсторство..., с. 20 и сл.

³⁰ Вж. Харалампиев, И. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. С., 1990, с. 12 и сл.

³¹ Вж. Иванов, Й. Българското книжовно влияние в Русия ..., с. 48 и сл.; Дончева-Панайотова, Н. Киприан — старобългарски и староруски книжовник ..., с. 103 и сл.; Князевская, О. А., Чешко, Е. В. Рукописи митрополита Киприана и отражение в них орфографической реформы Евфимия Търновского. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2 ... , с. 282—292.

³² Мансветов, И. Митрополит Киприан в его литургической деятельности. М., 1882, с.7.

³³ Вж. Дончева-Панайотова, Н. Цикъл произведения за митрополит Петър от Киприан. — Търновска книжовна школа. Т. 2, ... с. 143—155; Дончева-Панайотова, Н. Киприан — старобългарски и староруски книжовник ..., с. 162—207.

³⁴ Юфу, З. За десеттомната колекция Студион. — В: Studia balcanica, 2, с. 311—342; Русев, П. Школата на Евтимий Търновски ..., с. 36; Замфиреску, Д. Световното значение на Търновската книжовна школа ..., с. 190.

³⁵ Иванова, К. Житийно-панегиричното наследство на Търновската книжовна школа в Балканската ръкописна традиция. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2, С., 1980, с. 195. Цялата студия (с. 193—214) с експерпираните и анализирани примери доказва становището, че търновските житийно-панегирични и хомилитични състави, представящи „високата“ литература на епохата, са оформени до падането на България под турска власт, а тяхното преписване и разпространение продължава в балканските земи и през XV, XVI и XVII в.

³⁶ **Иванова, К.** Патриарх Евтимий. С., 1986; **Кенанов, Д.** Ораторската проза на патриарх Евтимий. В. Търново, 1995 г.

³⁷ **Вж. Дмитриев, Л. А.** Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (К русско-болгарским литературным связям XIV—XV вв.). — ТОДРЛ, Т. XIX, М.-Л., 1963, с. 215—254; **Дмитриев, Л. А.** Литературнокнижная деятельность митрополита Киприана и традиции Великотърновской книжной школы. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2. С., 1980, с. 64—70; **Дончева-Панайотова, Н.** Поетика и стилистика на житието и похвалното слово за митрополит Петър от Киприан. — В: Руско-балкански културни връзки през средновековието. С., 1982, с. 191—206.

³⁸ **Срв. Ковачева, П.** Думата *лѣпота* в произведенията на Евтимий Търновски и Григорий Цамблак. — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. С., 1979, с. 211—216. Приведените примери на съчетанията по *лѣпотѣ* и *къ лѣпотѣ* са със значения 'добре, хубаво', 'подобавашо, прилично', 'редно, уместно, с право', което според П. Ковачева не дава достатъчно основания тези съчетания да се тълкуват като 'художествено, изкусно'. Тук само ще отбележа, че повечето произведения на Търновската книжовна школа, включително и на избраните автори, засега не са лексикографски обработени.

³⁹ **Дончева-Панайотова, Н.** Неизвестно „Похвално слово за митрополит Петър“ от Киприан Цамблак. [Изследване и текст]. — Старобългарска литература. Кн. 2. Българо-руски литературни връзки през средновековието. С., 1977, с. 136—157. Вж. с. 147; Превод на новобългарски език на това Киприаново произведение, направен от П. Русев и Н. Дончева-Панайотова, е поместен в: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Състав. и ред. Л. Грашева. С., 1982, с. 201—208. Вж. специално с. 201; Текстът и преводът са публикувани още в: **Русев, П.** Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата книжовна школа ..., с. 211—228.

⁴⁰ Българският еквивалент „словесно вземо“ за означаване на стила „плетение словес“ най-напред е предложен от **Мечев, К.** Григорий Цамблак. С., 1969, с. 227.

⁴¹ **Фрайданк, Д.** К сущности и предпосылкам стила „плетения словес“. — В: Търновска книжовна школа. Т. 2..., с. 89—93.